

Kongens præster 1536-1660¹

Af Jesper Thomassen

En af de mest markante begivenheder ved indførelsen af reformationen i Danmark 1536/37 var de katolske bispers afsættelse og indsættelsen af nye evangeliske superintendenter (bisper). Af de syv nye bisper havde seks været fremragende personer i den lutherske bevægelse i 1520'erne og 30'erne, mens en kom direkte fra sine studier ved den lutherske højskole universitetet i Wittenberg. Reformationen fik hermed et solidt fundament og arbejdet med at udbrede denne til landets befolkning kunne begynde. Nyordningen var imidlertid ikke bare gjort med indsættelsen af nye personer i de øverste gejstlige embeder. Hele den kirkelige organisation blev nyordnet og de største forandringer vedrørte de øverste gejstlige. Ved en nøje tilrettelægning af deres embedsmyndighed, beføjelser, organisation og lønforhold blev den øverste kirkelige myndighed samlet hos kongen selv.² Fremover fik gejstligheden i stadig større udstrækning karakter af statslige embedsmænd med religionen som resortområde.³

I sin karakteristik af de norske superintendenter har Steinar Imsen fremhævet deres tilknytning til statsmagten og særlig til kongens person. Som embedsmænd stod de isoleret, da alle tilsvarende høje poster i statsadministrationen var forbeholdt adelen. Hvad deres løn og andre materielle forhold angik, var de i udpræget grad afhængige af kongens personlige velvilje. Kongen dominerede udnævnelserne af nye superintendenter og valget faldt oftest på personer fra kirkerne i København eller fra de kongelige slotte. Superintendenternes myndighed øgedes i løbet af perioden 1536-1660, men dette skete snarere som følge af deres underlæggelse under statsmagten end ved egentlig styrkelse af deres autonomi.

Der findes ingen tilsvarende undersøgelse af de danske superintendenter, men Imsen har for at sammenligne med de norske foretaget en mindre undersøgelse af 40 danske superintendenter fra perioden 1551-1644.⁴ Ligheden med de norske superintendenter var

slående. Det var præster fra de københavnske kirker, professorer fra universitetet og hofprædikanter kongen valgte til kirkeorganisationens ledelse. Dog mente Imsen, at domkapitlernes indflydelse på valgene var større i Danmark end i Norge og at superintendenterne stod stærkere her: "... , likevel slik at inntrykket av superintendenten som kongens egen og spesielle mann er uomtvistelig".⁵ Havde Imsen udvidet sin lille undersøgelse af de danske bisper til at omfatte tiden helt frem til 1660, kunne han have suppleret de syv bisper med fortid som kongelige hofprædikanter med endnu to; i alt ni af periodens danske bisper havde en fortid som kongelige hofprædikanter, og yderligere en blev udnævnt til biskop i 1664.⁶ Kun en enkelt af periodens hofprædikanter blev biskop i Norge, nemlig Anders Bentsen (Oslo/Hamar stift 1601). Betragtes den tætte forbindelse til kongens person som den væsentligste faktor i omdannelsen af kirkeledelsen til statslige embedsmænd, må hofprædikantembedet tilsvarende tillægges væsentlig betydning. Ingen andre gejstlige stillinger var så tæt på kongens person. De danske bispers mere selvstændige stilling i forhold til de norske må derfor tages med forbehold. Nok var flere af dem valgt af kapitlerne uden synlig kongelig medvirken, men samtidig havde flere af dem været tættere på kongens person i deres tidligere virke, end det var tilfældet med de norske bisper.

Mange af bisperne havde altså tidligere været hofprædikanter. Vendes billedet og tages der udgangspunkt i hofprædikanterne, var sammenhængen biskop - hofprædikant endog mere slående. I alt 10 ud af 18 kendte danske hofprædikanter fra perioden 1559-1660 endte som bisper.⁷ Med henvisning til Imsens tese om bispernes udvikling til statsembeds mænd bliver hofprædikanterne som følge af ovenstående til en særlig interessant gejstlig gruppe. Blandt dem fandtes det bedste materiale til fabrikation af kongetro gejstlige statsembeds mænd og dette blev udnyttet i fuld udstrækning.

Hvad var en hofprædikant?

Betegnelsen "hofprædikant" blev i hele perioden 1536-1660 anvendt om kongens personlige sjælesørger.⁸ De kongelige slotte havde deres egne præster. Kongen og hoffet kunne overvære deres gudstjenester ved ophold på slottet, men slotspræsterne betjente først og fremmest slottets personale.⁹ Forskellen på hof- og slots-

præster var markant. Slotspræsterne var langt dårligere lønnet, de var ikke en del af hoffet og deres karriereforløb lå tilsvarende på et lavere niveau. I en periode var embedet som slotspræst ved Frederiksborg dog sammenfaldende med embedet som dansk hofprædikant, hvilket formodentlig skyldtes Frederik den 2.s store planer med dette slot. I 1568 blev der oprettet en skole på slottet og af fundatsen fremgik det, at hofprædikanten skulle have overopsynet med denne.¹⁰ På dette tidspunkt var der to hofprædikanter, men formodentlig tilfaldt opsynet med skolen den danske prædikant Niels Nielsen Kolding. De tre følgende danske hofprædikanter havde alle bolig på Frederiksborg, hvor Frederik den 2. og hoffet ofte opholdt sig.¹¹

I Christian den 3.s tid ser der ikke ud til at have været nogen danske hofprædikanter. Den første kendte prædikant Johann Alberdes havde tjent Frederik den 1. og var af tysk oprindelse. Også de efterfølgende hofprædikanter var tyske. Sandsynligvis var det en følge af kongens og dronning Dorotheas tyske baggrund, at de valgte tysktalende teologer til deres personlige tjeneste. Derudover kan det have spillet en rolle, at landet generelt manglede egnede lutherske skolede teologer. Christian den 3. var afhængig af de tyske reformatorer og han henvendte sig talrige gange til Luther, Melancthon, Bugenhagen, og de øvrige teologer, og bad dem hjælpe til med at finde egnede prædikanter.¹² I Frederik den 2.s og Christian den 4.s regeringstid var de danske hofprædikanter derimod dominerende, selvom deres tyske dronninger fortsat kunne have tyske sjælesørgere. Den tyske hofprædikant Christoffer Knopf tiltrådte embedet som hofprædikant ca. 1566, dvs. før Frederik den 2. ægtede Sofia af Mecklenburg.¹³ Ved kongens død 1588 fortsatte han imidlertid i enkedronningens tjeneste, selvom han stadig skulle stå til rådighed for kongens hof (Christian den 4.s).¹⁴ I perioden 1559-1648 var Knopf den eneste tyske hofprædikant, der indtog en særlig fremtrædende stilling ved hoffet.¹⁵ Med Frederik den 3.s tronbestigelse 1648 blev der igen behov for tyske hofprædikanter, dog uden at de danske derfor forsvandt. Den danske prædikant Laurids Jacobsen Hindsholm fortsatte sit virke henover kongeskiftet, men Frederik den 3. ansatte samtidig en ny tysk prædikant Johan Bremer.¹⁶ Bremer virkede helt til 1670, mens der i samme periode var fem danske hofprædikanter.¹⁷

Nedenstående oversigt er muligvis ufuldstændig. Efterretningerne

Tabel 1. Danske og tyske hofprædikanter 1536-1660.

Danske hofprædikanter	
Niels Nielsen Kolding	1559- ca. 75/78
Hans Mikkelsen	1579-83
Jørgen Mortensen (Kolding)	1583-83
Albert Hansen	1584-91
Anders Bentsen	1591-1601
Christen Jensen Guldager	1601-09
Erik Andersen	1610-11
Hans Mikkelsen	1616-16
Mads Jensen Medelfar	1616-20
Peder Hansen Sture	1620-24
Morten Madsen	1624-27
Christen Jensen	1627-35
Peder Pedersen Vinstrup	1635-38
Jacob Mathiesen	1638-45
Oluf Jensen Vind	1645-46
Laurids Jacobsen Hindsholm	1647-51
Johan Didriksen Bartskær	1651-59
Erik Mogensen Grave	1660-64

Tyske hofprædikanter	
Johan Alberdes	s. 1529-37
Henrik Tegetmeier	s. 1535-40
Andreas Jädicke	s. 1536-e. 44
Johan Schmiettern	1538- e. 43
Nikolaj Kragh	1543-47
Poul Noviomagus	s. 1545-59
Henrik Bruchofen	1552-59
Christoffer Knopf	c. 1566-88/96
Johan Bremer	1648-70

om særlig de tyske hofprædikanter kan være mangelfulde i den tidlige del af perioden. Der kan også have været flere danske hofprædikanter end de her nævnte. Niels Nielsen Kolding ser ud til at have trukket sig tilbage omkring 1575/76 til det kannikedomme i Roskilde domkirke, som han tidligere havde fået til sin underholdning.¹⁸ Sidste gang han benævntes hofprædikant var i 1574, hvor han sammen med nogle andre kannikker var blevet overfaldet af fem bøsseskytter i Roskilde.¹⁹ Mellem 1576 og 1578 kaldtes han derimod kun kannik eller blot magister Niels Nielsen.²⁰ I betragtning af at Niels Nielsen døde i 1578 og den næste kendte danske hofprædikant Hans Mikkelsen udnævntes i december 1579, kan Niels Nielsen have fungeret som hofprædikant helt til sin død. Det kan dog heller ikke udelukkes, at der i perioden ca. 1575-79 var en anden eller ingen dansk prædikant.

Mellem Erik Andersen (død 1611) og Hans Mikkelsen (kaldet 1616) er der også plads til en eller flere hofprædikanter.²¹ I Aage Dahls præstehistorie er der skelnet mellem danske hofprædikanter og kgl. konfessionarius'er.²² Erik Andersen er regnet som dansk hofprædikant og død 1611. Hans Mikkelsen derimod som kgl. konfessionarius ansat 1616. Før Hans Mikkelsen har Dahl Anders Christensen Arrebo som konfessionarius i perioden 1608-1616. Som tidligere nævnt er denne skelnen mellem konfessionarius'er og hofprædikanter ikke opretholdt her. Embedet som kgl. konfessionarius hører en senere tid til og kan ikke føres tilbage til perioden før 1660.²³ Arrebo kan ikke konstateres at have været andet end slotspræst i København og på Frederiksborg.²⁴ Muligvis har han i en periode delvist overtaget hofprædikantens hverv sammen med de øvrige slotspræster, hvor kongen nu har opholdt sig. Der har næppe fundet nogen egentlig udnævnelse sted. 1616 blev Arrebo sognepræst ved Skt. Nikolaj i København, hvilket i hofprædikantssammenhæng må regnes som en forholdsvis betydningsløs stilling (herom senere).

Social baggrund

Christian den 3.s tyske hofprædikanters sociale baggrund kendes ikke og af de syv danske hofprædikanter der virkede i perioden 1559-1611, kendes kun en enkelts sociale baggrund. Albert Hansen (1584-91) var søn af en teologisk professor ved Københavns Uni-

versitet Hans Albertsen, senere biskop i Sjællands stift.²⁵ Derudover menes Hans Mikkelsen (1579-83) at være født i Randers, hvilket formodentlig gør ham til søn enten af en borger eller en af byens gejstlige.²⁶ Aage Dahl opgiver Niels Nielsen Koldings fødested som Kolding, vel dels pga. tilnavnet og fordi Niels Nielsen havde været kapellan i Kolding, før han blev hofprædikant.²⁷ I så fald kan han have været søn af sognepræsten i byen Niels Jespersen.

Fra og med 1616 haves der nogenlunde sikre oplysninger om hofprædikanternes fædre. Kun Peder Hansen Sture må betegnes som usikker. Wiberg regner ham som søn af den københavnske rådmand Hans Rasmussen og Aage Dahl har samme oplysning, men det vides ikke hvorfra denne oplysning stammer. De øvrige hofprædikanters fædre fordeler sig som følger: fem borgere (heraf to rådmænd og en kæmner), en biskop (Sjællands stift), en læge (i Århus), en latinskoleinspektør (i Lund) og to landlige sognepræster.

Hofprædikanternes baggrund synes ikke at have været specielt eksklusiv, men absolut heller ikke jævn og almindelig. Kontakten til bondesamfundets grupper og byens underste lag var minimal. Hofprædikanterne tilhørte den blandede gruppe af borgerelite og gejstlighed, der i 1600-tallet begyndte at bevæge sig opad i samfundet. Hvor adelen levede plads, trængte de frem og ikke mindst i de højere gejstlige stillinger var der plads. Blandt professorerne i København, bisperne og sognepræsteembederne i de større købstæder genfindes folk med den samme sociale baggrund som hofprædikanternes.²⁸

Uddannelse og tidlig karriere

Som alle andre der gjorde karriere som gejstlige, havde hofprædikanterne en solid uddannelse bag sig. Som tidligere nævnt rekrutterede Christian den 3. sine prædikanter med bistand fra de Wittenbergske teologer og hans prædikanter var formodentlig bedre uddannet end de øvrige lutherske teologer i riget (pånær Sjællands biskop Peder Palladius). Under de efterfølgende konger blev det et mål at gøre landet selvforsynende med præster, og uddannelsesvæsenet blev derfor hele tiden forbedret og udbygget. De efterfølgende danske hofprædikanter havde alle gået i latinskole og siden været på universitetet i København. For enkelte af dem ser uddannelsesforløbet ud til at have begrænset sig til dette. Laurids

Jacobsen Hindsholm og Erik Mogensen Grave kom aldrig på en udenlandsrejse og muligvis var dette også tilfældet for nogle af de tidligere prædikanter. Flertallet havde dog været i udlandet efter samme mønster som blandt de større købstæders gejstlige. Wittenberg, Rostock og Leipzig var mest besøgt, vel først og fremmest fordi de lå nærmest.²⁹ Men også Leiden samt Strasbourg og Tübingen var opnåelige rejssemål. Nogle af de kommende hofprædikanter nåede dog længere omkring. Hans Mikkelsen rejste i årene 1603-1608 i Tyskland, Schweiz og Frankrig som præceptor for Iver Bryske og Jacob Mathiesen besøgte 1624-29 universiteter i Tyskland, Nederlandene og England.

Adelens og gejstlighedens formål med uddannelsesrejserne var ikke det samme. Unge adelige skulle helst besøge fremmede fyrsters hoffer og hære. De skulle lære diplomati, politik, statskundskab, sprog og krigskunst. Deres ophold ved universiteterne var ofte kortvarige og de blev overvejende foretaget af prestige hensyn. Når kommende gejstlige rejste som præceptorer for adelens børn, blev der derfor ikke altid tid til at varetage egne studier. Hofprædikanternes udenlandsrejser tyder imidlertid ikke på, at de var hæmmet af adeliges følgeskab. Længerevarende ophold ved solide teologiske universiteter synes at have været det almindeligste for denne gruppe, når der ses bort fra Hans Mikkelsen og Jacob Mathiesen.³⁰

Hofprædikanternes lærdom afspejlede sig også i deres akademiske titler. Stort set alle var magistre ved deres ansættelse.³¹ Fra og med Hans Mikkelsen (1616) endte alle hofprædikanterne som teologiske doktorer. Kun Oluf Jensen Vind opnåede ikke dokortitlen, men dette skyldtes hans død umiddelbart før promotionen. Flere opnåede dog først titlen efter deres tid som prædikanter, så kongens ønske om at fremme egen ære ved at lade sig betjene af doktorer kan ikke have været eneste årsag til promotionerne.

Den omfattende uddannelse var som nævnt med få undtagelser et fællestræk for hofprædikanterne. Derimod var der store variationer i deres mellemliggende karriereforløb. Seks havde haft embeder ved københavnske kirker, men derudover var alle sider af gejstlighedens virke repræsenteret. Niels Nielsen Kolding og Jørgen Mortensen gik direkte fra et kapellanembede i Kolding til stillingen som hofprædikant. Også Anders Bentsen Dallin havde virket i

Kolding, før han blev sognepræst i København. Sandsynligvis var det kongens særlige opmærksomhed overfor Koldinghus i Frederik den 2.s og den tidlige Christian den 4.s tid, der gjorde sig gældende her. De gejstlige i Kolding har haft forholdsvis let adgang til kongen, når denne opholdt sig på slottet. Kolding og København var dog ikke de eneste købstæder, der leverede hofprædikanter. Mads Jensen Medelfar og senere Christen Jensen havde begge været sognepræster i Vejle og Laurids Jacobsen Hindsholm i Rudkøbing.

Tilknytningen til købstædernes kirker var imidlertid ikke den eneste vej til embedet som hofprædikant. Som tilfældet var med så mange andre gejstlige, gik vejen til embeder i kirken ofte over stillinger i skolesystemet. Flere af hofprædikanterne havde været hørere og rektorer ved landets latinskoler - både de større som Odense, Lund, Helsingør og Roskilde og de mindre som Svendborg, Slangerup, Nykøbing F. og Helsingborg. Også ved skolerne i Sorø og Herlufsholm samt på universitetet havde de været, men hofprædikanternes skoletjeneste var ligesom for andre gejstlige oftest et trin på karrierestigen og ikke et udtryk for en eksklusiv position.³² Skolemanden Hans Mikkelsen (hofprædikant 1579-83) udgjorde i denne sammenhæng en undtagelse. Hans karriere formede sig primært indenfor skolevæsnets rammer og hofprædikantstillingen var nærmest et sidespring i karriereforsøget. I første halvdel af 1560'erne havde han været lærer og præceptor ved en udenlandsrejse for adelsbørnene Arild og Jacob Huitfelt. 1565 blev han den første rektor på Herlufsholm, som var oprettet af Huitfelternes morbror og tante Herluf Trolle og Birgitte Gøye. Som hofprædikant havde han bolig på Frederiksborg og overopsyn med Frederik den 2.s skole her. Funktionen som hofprædikant ophørte med hans overtagelse af stillingen som tugtemester for den senere Christian den 4. (1583-1594). Efter nogle år som residerende kannik i Roskilde afsluttede han endelig karrieren som rektor for Sorø akademi (1597-1601).

De personlige kontakter

De personlige forbindelser til betydende adelige og kongelige personer spillede en ikke uvæsentlig rolle for rekrutteringen af hofprædikanterne. Ofte er disse forbindelser svært gennem-

skuelige, da de ikke altid har sat sig spor i kilderne. Betydningen af Hans Mikkelsens (1616) bekendtskab med Ellen Marsvin og datteren Kirsten Munk er dog ganske klar. Hvornår forbindelsen til Ellen Marsvin er opstået, vides ikke. Men Hans Mikkelsen var Fynbo, han havde været sekretær for den fynske biskop Jacob Madsen i en periode omkring 1601 og 1608-14 var han rektor i Odense. Det kan have været virksomheden på Fyn, der bragte ham i kontakt med kongens svigermoder. 1614 blev han i hvert fald huslærer for Kirsten Munk på Lundegård og hermed var den videre lynkarriere sikret. 1615 blev han sognepræst og provst i Assens, samme år professor pædagogicus ved Københavns Universitet og slotspræst på Københavns slot, februar 1616 hofprædikant og Dr. theol. og endelig juni 1616 biskop på Fyn. Ellen Marsvin og Kirsten Munk var i sandhed magtfulde forbindelser.

Hans Mikkelsen var imidlertid ikke den eneste, for hvem forbindelserne spillede en rolle for karriereforsøget. Peder Vinstrup var som søn af Sjællands biskop Peder Jensen Vinstrup født ind i en betydningsfuld kreds omkring kongens person. Dette blev ikke mindre tilfældet efter faderens død, da moderen giftede sig igen med Sjællands nye biskop Hans Poulsen Resen. Vinstrups uddannelse blev takket være Resen særdeles omfattende med skolegang i København, Roskilde og Sorø samt en omfattende udenlandsrejse (1625-32) til bla. Rostock, Wittenberg, Leipzig og Jena. Resens indflydelse ved universitetet i København har næppe heller været uden betydning og efter hjemkomsten fra udlandet blev Vinstrup da også professor i fysik her.

Endelig ser kontakten til en af tidens betydende adelsslægter også ud til at have påvirket flere af hofprædikanternes karriereforsøg. Jacob Mathiesen havde omkring 1623 opholdt sig hos Holger Rosenkrantz som huslærer og sekretær. Det samme gjaldt Laurids Jacobsen Hindsholm, der 1623-1630 fungerede som huslærer for Rosenkrantz børn og 1627-30 fulgte dem under deres ophold på Sorø akademi. Endelig havde Erik Mogensen Grave været sognepræst i Hornslet og her haft tæt kontakt til Rosenkrantzerne på Rosenholm. Af øvrige hofprædikanter med gode kontakter kan nævnes Oluf Jensen Vind, der under sin studietid 1610-15 betjente den udvalgte prins Christian i underordnede stillinger.

Selvom de gode forbindelser uden tvivl spillede en stor rolle ved rekrutteringen af hofprædikanter, var disse alene ikke tilstrække-

lige. Hofprædikanternes karriereforløb var generelt omfattende og de tjente sig op til stadig højere stillinger ligesom så mange andre af tidens gejstlige. Gennemsnitsalderen ved tiltrædelse af hofprædikantembedet var også forholdsvis høj, nemlig 39 år. Derudover synes kongens personlige holdning også at have været afgørende. Både på sine rejser rundt i riget (f.eks. til Kolding) og i København havde han mulighed for at høre præsterne prædike. Af en befaling til den fynske biskop Hans Mikkelsen 1647 om at sende sognepræsten fra Rudkøbing (Laurids Jacobsen Hindsholm) til København fremgår det, at denne ved en tidligere lejlighed var blevet overhørt - sandsynligvis af kongen selv.³³ Christian den 4. var ikke ligeglad med, hvem der prædikede for ham. I vinteren 1644/45 var hofprædikanten Jacob Mathiesen syg og i den anledning blev Christian Thomesen Sehested beordret til at indkalde de bedste prædikere på Sjælland som vikarer.³⁴ Muligvis har disse ikke kunnet tilfredsstille kongen, for han indkaldte i stedet biskoppen i Lund Peder Pedersen Vinstrup til at prædike for sig i København. Vinstrup har kongen trygt kunnet anvende som sjælesørger, han var nemlig tidligere hofprædikant.³⁵

Ægteskaberne

En anden side af hofprædikanternes tidligere karriere var deres ægteskaber. Langt de fleste gejstlige blev gift umiddelbart efter det tidspunkt, hvor de opnåede en fast stilling i kirken eller skolen.³⁶ Kun få oplysninger haves om de tidligste hofprædikanters ægteskaber og heller ikke for den senere del af perioden er listen fuldstændig. Alligevel tegner der sig et klart billede af ægteskabsmønsteret, der ligger tæt på den bedst stillede del af købstadspræsterne. Af 15 hustruer hvis fædres stilling er kendt, var der syv borgmestre, en købmand, en rådmand og en læge foruden et par borgere med ukendt stilling/position. Derimod var gejstligheden svagt repræsenteret, selvom en enkelt datter af en biskop og en professor fandtes.

Selvom der blandt de ukendte svigerfædre med sikkerhed har været både menige gejstlige og mindre betydende borgere, peger det generelle billede af de senere hofprædikanter på et klart tilhørsforhold til gruppen af gejstlige i de større købstæder. Et billede der også passer til prædikanternes karrieremønster i øvrigt, hvor tjeneste ved købstadskirker eller skoler ofte indgik. Efter tiltrædelsen

som hofprædikant og senere som bisper kunne ægteskaberne få et yderligere eksklusivt præg. Mads Jensen Medelfar havde som sognepræst og provst i købstaden Vejle i 1611 ægtet en datter af Odenseborgmesteren Jacob Leth.³⁷ Året efter sin tiltrædelse som hofprædikant stod han foran sit andet ægteskab (1617), denne gang med en - omend mindre betydende - adeligs datter, nemlig Margrethe, datter af skibskaptajnen Torlof Knudsen.³⁸ Endelig indgik han som biskop i Lund i 1620 sit tredje ægteskab med Mette Vibe, datter af Københavns borgmester Mikkell Vibe. Også Peder Vinstrup ægtede først en borgmesterdatter i 1634 (året før tiltrædelsen som hofprædikant) for i sit andet ægteskab i 1659 som biskop at ægte en adelsdame. Vinstrups noget afvigende karriere spillede dog en rolle i dette forløb. Han fortsatte som biskop i Lund ved Skånes overgang til Sverige og blev af den svenske konge adlet under navnet Himmelstierna i 1659. Ægteskabet med den adelige Dorothea von Andersen foregik derfor indenfor standen.³⁹

Hofprædikanternes aflønning

Christian den 3. ser ud til at have aflønnet sine hofprædikanter meget forskelligt. Henrik Tegetmeyer fik 1536 96 gylden samt naturalier.⁴⁰ Hvad naturalierne bestod af, vides ikke, men Johan Schmiettern fik i 1538 en okse, to svin, seks får og seks tønder rug. Schmiettern måtte dog nøjes med 60 gylden i løn. Nikolaj Kragh overgik 1543 dem begge, da han fik 200 gylden samt naturalier. Lønnen varierede altså meget og mens Nikolaj Kragh nok kunne være tilfreds, var Tegetmeier og Schmietterns lønninger ikke høje. Til sammenligning kan nævnes, at en biskop i kirkeordinansen 1537/39 blev tillagt to læster rug (= 24 tønder), fire læster malt, to læster havre, halvtreds læs hø, tyve læs halm, fyrrer lam og hundrede gylden.⁴¹ En løn der blev vurderet som langt fra tilstrækkelig.⁴² Nok havde hofprædikanterne ikke de samme udgifter som bisperne, der både skulle holde karle og piger, vogn og hest, men det var dog næppe omkostningsfrit at følge kongen på hans rejser fra slot til slot. Også på universitetet blev der givet lønninger, der umiddelbart synes at have været højere end Christian den 3.s første hofprædikanter. To teologiske professorer fik hver 150 daler, to medicinere 140 daler og den juridiske professor 100 daler. Hertil kom naturalier fra embedernes tilliggende bøndergårde m.m. Heller

ikke professorerne havde nævneværdige udgifter i forbindelse med deres embedsvaretagelse.⁴³

Hvornår hofprædikantens løn er blevet fastlagt, vides ikke, men senest med Christoffer Knopf ser den ud til at have fundet et fast leje - i øvrigt på niveau med Nikolaj Kraghs 200 gylden samt naturalier. Da Hans Mikkelsen blev udnævnt til hofprædikant og Knopf's medhjælper 1579/80, udgjorde hans løn 200 daler, 16 daler om måneden i kostpenge til ham selv og en dreng samt hvad der skulle bruges af foder og andet til to heste. Ifølge bestallingen var dette hvad også Knopf fik. Hertil kom en fri bolig på Frederiksborg slot, hvor han skulle have tilsyn med skolen.⁴⁴ De to efterfølgende hofprædikanter fik samme løn med den enkelte undtagelse, at to hofklædninger indgik fra 1584 (Albert Hansen).⁴⁵

Som nævnt var Hans Mikkelsen, Jørgen Mortensen og Albert Hansen alle tilsynsførende med skolen på Frederiksborg og Christoffer Knopf's medhjælpere. Med skolens ophør ca. 1586 og Knopf's delvise aftrædelse 1588 var der imidlertid ikke mere grund til at have to hofprædikanter. I hele Christian den 4.s tid var der kun en prædikant og lønnen blev derfor forhøjet væsentligt. Allerede Anders Bentsen Dallin fik ved sin tiltrædelse 1591 pengelønnen forhøjet til 300 daler, mens kostpengene, hofklædningerne og hestefoderet bibeholdtes.⁴⁶ En ny løsning måtte dog findes, hvad hofprædikantens bolig angik. Residensen på Frederiksborg var efterhånden blevet meget forfalden og med skolens lukning har opholdet her vel heller ikke været påtrængende for hofprædikanten. I 1593 fik Dallin tillagt 30 daler årligt til hushjælp og for fremtidige prædikanter blev denne ordning bibeholdt.⁴⁷

Lønnen ændrede sig ikke i resten af perioden frem til 1660 bortset fra, at hestefoderet efterhånden blev afløst af en månedlig pengesum.⁴⁸ Hofprædikanternes løn lå nu på nogenlunde samme niveau som den øvrige øverste gejstligheds, det vil sige at den var solid uden at være overvældende. Men ligesom bisperne og universitetsprofessorerne havde også hofprædikanterne mange biindtægter. Formodentlig har disse supplerende indtægter ofte oversteget værdien af den faste løn.

Allerede i Christian den 3.s tid blev det almindeligt at aflønne statens fremmeste tjenere med prælaturer ved domkirkerne. Også hofprædikanterne fik del i disse, vel ligeså meget for at spare lønudgifter som for at give dem en ekstra bonus. Andreas Jädicke

fik 1544 mod kapitlets vilje et kannikedomme i Slesvig domkirke. På dette tidspunkt var han muligvis ikke længere hofprædikant, da han i 1540 var blevet udnævnt til tugtemester for kongens yngre broder Frederik.⁴⁹ Efter Jädicke blev kannikedommet videregivet til den nye hofprædikant Nikolaj Kragh.⁵⁰ Også Poul Noviomagus fik præbender af Christian den 3., både i Århus og Roskilde.⁵¹ Efterhånden kom præbenderne til at indgå næsten som en fast del af lønnen. Hvilke og hvor mange der tilfaldt en hofprædikant lå imidlertid ikke fast, ligesom tildelingstidspunktet også varierede. Hofprædikanterne var langt fra de eneste af kongens mænd, der fik del i præbenderne og de måtte pænt vente, til der blev et ledigt. Den 10. januar 1621 blev således både hofprædikanten Peder Hansen Sture, Hoflægen Henning Arnisæus og universitetsprofessoren Jesper Brochmand forlenet med hver deres kannikedomme. De to førstes i Roskilde domkirke og Brochmands i Lund domkirke.⁵² Præbendernes afkast kunne være et betydeligt tilskud til lønnen. For året 1649 modtog Laurids Jacobsen Hindsholm således 350 rd. fra sit kannikedomme i Århus's visse indtægt.⁵³

Ved siden af præbenderne kunne hofprædikanterne også opnå andre fordele i form af tiendetildelinger, ejendomsgaver og andet. Mens aflønningen ophørte ved prædikantens fratrædelse, bibeholdt han de fleste af de øvrige goder. Tildelingen af præbender, ejendomme og tiender kom på denne vis til at fungere som pensionsordning for prædikanterne. Karakteristisk nok forpligtigedes prædikanterne også til at residere ved deres kannikedomme efter endt kongelig tjeneste; som det senere vil fremgå, endte kun få af dem dog som fuldtidskanniker. For domkapitlerne har kongens uddeling af kannikedomme næppe været anset som hensigtsmæssig. De kongelige tjenere havde sjældent tid til at opholde sig ved kapitlerne, hvilket formodentlig allerede i Christian den 3.s tid har medvirket til at svække disse. Ved kongelig indgriben blev hofprædikanten Christoffer Knopf valgt til kantor i Roskilde 1576, selvom han kun havde tid til at opholde sig ved kapitlet en dag om ugen.⁵⁴ Ved samme kapitel residerede den formodentlig på dette tidspunkt tidligere hofprædikant Niels Nielsen Kolding, som ved valget lovede at varetage kantorens opgaver i Knopfs fravær. Den kongelige indflydelse ved kapitlet var stor og medvirkede vel til at splitte dette. Noget sådant lader sig ane i en henvendelse fra kongen til Roskilde kapitel 1570, hvor der åbenbart havde været problemer

med kannikkernes lyst til at betale skat.⁵⁵ I henvendelsen hed det, at 12 navngivne personer var skattefri, men at de øvrige kannikker skulle betale. De 12 var hofprædikanterne Niels Nielsen Kolding og Christoffer Knopf, universitetsprofessorerne Niels Hemmingsen, Albert Knoppert og Rasmus Leth, den kgl. diplomat fra Tyske kancelli Casper Paslich, kongens sekretærer Niels Kaas, Otte Brochenhus og Hans Skovgård samt kancelliskriveren Nickel Druckenbrodt, den kgl. kapelmester Franciscus Amfortius og bispem i Ribe Poul Madsen.

Ved siden af de varige indtægtskilder kongen bidrog med, kom en række mere løse indtægter i form af gaver, betalinger for ligprædikener m.m. Disse indtægtskilder var typiske for den højere gejstlighed og var ofte ganske givtige. Da kansler Christen Friis til Borreby døde i 1616 var det hofprædikanten Mads Jensen Medelfar, der holdt ligprædikenen.⁵⁶ Både kansleren og hofprædikanten havde været med kongen på en rejse til Norge. Da Friis lå for døden i Oslo, tilkaldte han selv hofprædikanten. Denne betjente ham på dødssengen og under den følgende vinters hoflager i Skanderborg skrev han ligprædikenen. Prædikenen blev holdt i Vor Frue kirke i København i august 1616 i overværelse af kongen og den blev senere trykt. Også andre hofprædikanter vides at have holdt ligprædikener, blandt andre Jacob Mathiesen over Eiler Ulfelt 1644 og Laurids Jacobsen Hindsholm over Melchior Oldeland 1649. Hindsholm fik for denne ligtale en sølvkande på 66 lod, en karakteristisk betaling for en ligprædiken.⁵⁷

Til de løse indtægter hørte også offeret ved de tre højtider. Af hofprædikanten Laurids Jacobsen Hindsholms dagbog fremgår det, at der her var tale om et betydeligt tillæg til lønnen.⁵⁸ Alle landets præster fik offer tre gange om året (ved påske, pinse og jul), men næppe i samme størrelsesorden som hofprædikanten. Alene i året 1647 fik Hindsholm 265 rigsdaler i guld og penge. Kongen gav som regel mest, men højtiderne samlede altid en række af de velhavende adelige ved hoffet. Juledag fik Hindsholm således 36 rigsdaler af kongen, 30 rigsdaler af Hannibal Sehested, mens en række andre adelige gav mellem tre og otte rigsdaler. 1648 overskyggede Christian den 4.s død påskeofferet og årets samlede offer blev kun ca. 200 rd. Efter Frederik den 3.s tronbestigelse voksede offeret igen. I 1649 blev det samlet på 303 rd. og 2 mark og i 1650 på 380 rd.

Som tidens øvrige højere gejstlige tilhørte hofprædikanterne ikke

den rigeste del af landets befolkning. Men målt i forhold til de præste- og lærerlønninger som de fik igennem deres tidlige del af karrieren, var hofprædikantlønnen med alle biindtægterne et væsentligt fremskridt. Endog en mindre formue kunne opbygges på denne baggrund, som f.eks. Morten Madsen skulle have gjort det.⁵⁹ En meget stor del af lønnen beroede på især kongens velvillighed, men placeringen nær kongen gjorde også adelen interesseret i hofprædikanternes tjenester.

Hofprædikanternes embedsfunktioner

Hofprædikantens primære opgave var at virke som kongens sjælesørger. I bestallingsbrevet for Nikolaj Krag hedder det, at han: "efter bedste evne og forstand skal lære og prædike det hellige guddommelige Ord og eveangelium for os og vore, rent og klart".⁶⁰ Endvidere forventedes det, at prædikanten rejste med kongen rundt i riget. Da Christian den 3. i 1540 bad Wittenbergteologerne om hjælp til anskaffelse af en ny hofprædikant efter Andreas Jädicke, hed det blandt andet, at denne skulle kunne fungere som kongens rådgiver i åndelige sager, når sådanne blev forelagt kongen på hans rejser rundt i riget.⁶¹ I de senere bestallingsbreve indgik kravet om at følge kongen på rejser som et fast element. Af samme grund indgik der som nævnt også foder til to heste i lønnen og derudover havde hofprædikanterne boliger ved flere af de mest anvendte kongelige slotte. I Helsingør blev de to hofprædikanter Christoffer Knopf og Albert Hansen og deres efterfølgere i embedet i 1587 tildelt en gård, som kongen havde købt som bolig for dem.⁶² I Kolding måtte hofprædikanterne derimod dele bolig med kongens kapelmester og hans elever (sinker) i provstegården.⁶³

Kongen opholdt sig dog ikke altid på behagelige slotte og hofprædikanterne kunne derfor også komme ud på længere og mere ubekvemme rejser i hans følgeskab. Da Christian den 4. i 1599 foretog en sørejse langs Norges kyst til Nordkap, var hans prædikant Anders Bentsen Dallin med.⁶⁴ Noget kunne tyde på, at Dallin ikke følte sølivet helt så dejligt som sin konge. Sivert Grubbe noterede i sin dagbog den 3. maj, at "vor præst" holdt en tale, hvori han bla. sagde at: "vi ikke vare rigtig kloge, at vi forlod den gode Aarstid forat flakke om i disse kolde egne". Præsten holdt jævnligt prædikener på turen sideløbende med hans betjening af

kongen. Den sjælesørgeriske virksomhed blev imidlertid ikke begrænset til kongens person. Også skibets kaptajn Durham måtte præsten tage sig af, da han under en middag i kongens kahyt blev syg. Også prædikanten Erik Andersen måtte året efter sin tiltrædelse 1610 på rejse med kongen, denne gang i forbindelse med et krigstogt. Erik Andersen overlevede ikke denne tur, men døde i Kalmar 1611.⁶⁵

Der findes kun få kilder til hofprædikanternes sjælesørgeriske virksomhed. Hos Christian den 3. fornemmes dog, hvor tæt hofprædikanten var på kongefamilien i det daglige. I et brev til kongen 1546 bad dronning Dorothea kongen straks sende Poul Noviomas til sig, da begge hofprædikanter på dette tidspunkt opholdt sig hos kongen - ikke mindst af hensyn til prinsesse Annas opdragelse.⁶⁶ Et indblik i sjælesørgningen giver Laurids Jacobsen Hindsholm i sin dagbog.⁶⁷ Den 24. juni 1647 tilkaldte Christian den 4. hofprædikanten: "med sin egen haand at ville communicere om anden dagen". Dagen efter mødtes Hindsholm med kongen i dennes stol i kirken på Frederiksborg: "oc der det war ringt første gang, gick Jeg Jnd med maytt. J hans Stoel, og der hørte hans Confession, som han siddende på knæerne gjorde for mig latine, med stor devotion. Strax absolveret Jeg ham ocsaa Latine, han bleff siddende jmidlertid for Mig paa knæerne med sammenlagde hænder og jeg sad paa hans Stoell. Efter Absolutionen stod han op oc gaff mig handen, oc sagde mig at hand wilde communicere der oppe [i stolen], dermed gik jeg ned. Der jeg haffde predichet, gick jeg op Igien, oc effler Litaniett communicerede hand.". Den personlige kontakt til kongen har langtfra været dagligt forekommende, men alligevel var hofprædikanten et element i kongens intimssfære. Prædikanterne mødte kongen i situationer, som andre ikke fik del i. Der måtte nødvendigvis være en særlig form for fortrolighed mellem kongen og hans prædikant.

Dette forhold genspejles i nogle af de opgaver hofprædikanterne varetog udover den religiøse betjening. I sagen om Kirsten Munks utroskab 1630-41 medvirkede ikke mindre end tre fungerende og to tidligere hofprædikanter. Christian den 4.s begyndende mistænksomhed forårsagede i 1630, at hofprædikant Christen Jensen sammen med lensmanden på Frederiksborg Frederik Urne og kongebørnenes tugtemester Vichmand Hasebart, blev beordret til at afhøre hofmesterinden om Kirsten Munks forhold.⁶⁸ Også Århus-

bispen - den tidligere hofprædikant Morten Madsen - blev involveret i denne fase. Sammen med Christen Jensen skulle han tilholde Kirsten Munk ikke at korrespondere med Rhingreven.⁶⁹ Senere blev endnu en tidligere hofprædikant, nu biskop i Odense, Hans Mikkelsen inddraget. Sammen med Morten Madsen, Christen Jensen, Ellen Marsvin og Sofie Rantzov var han i 1632 vidne til at kongen anklagede Kirsten Munk, der ifølge kongen ved den lejlighed bare hylede og skreg.⁷⁰ Også de to efterfølgende hofprædikanter blev inddraget i sagen. Peder Vinstrup blev af kongen i 1636 beordret til at fungere som vidne, når Ellen Marsvin sværgede på, at Dorothea Elisabeth virkelig var kongens barn. Marsvin krøb imidlertid udenom og Vinstrup fungerede i flere tilfælde som budbringer eller forhandler mellem hende og kongen.⁷¹ Endelig blev Vinstrups efterfølger som hofprædikant Jacob Mathiesen sendt til Ellensborg i 1641 sammen med sekretæren Iver Vind og Odensebispen Hans Mikkelsen for at redegøre overfor Kirsten Munks børn, hvilke klagepunkter kongen havde mod deres mor.⁷² Det var ikke kun hofprædikanterne, der blev inddraget i ovennævnte sag; alligevel ser det ud til, at kongen har foretrukket netop deres medvirken. Hvad flere af de øvrige medvirkende angik, var også de typisk fra kongens nærmeste kreds.⁷³

Ikke alle hofprædikanternes opgaver omhandlede kongens intime forhold. Oftere virkede de som kongens repræsentanter i den gejstlige administration i forbindelse med bogcensur, overhøring af præster, overvågning af skolerne, tilsyn med de kirkelige bygninger og hvad der ellers kunne være behov for. Som nævnt ønskede Christian den 3. i 1540 en hofprædikant, der kunne fungere som rådgiver i åndelige sager. Fra samme periode kendes flere eksempler på, at prædikanterne medvirkede som rådgivere i sager om troldom og hor, som rådgivere ved ansættelse af udenlandske lærde og som bogsencorer.⁷⁴ Behovet for deres ekspertise var sandsynligvis størst i Christian den 3.s tid, hvor hofprædikanterne ofte fungerede som mellemlid mellem gejstlighed og konge. Generelt var usikkerheden stor ved håndteringen af sager, der før reformationen havde hørt under kirkens jurisdiktion. Det kom bl.a. til udtryk ved en horsag i Ålborg 1537, hvor hofprædikanten på grundlag af kejserloven nåede frem til, at kvinden skulle dømmes til at sækkes og druknes. I recessen af 1537 blev det derimod fastsat, at først ved tredje gang begået hor skulle der idømmes dødsstraf.⁷⁵ Efterhånden

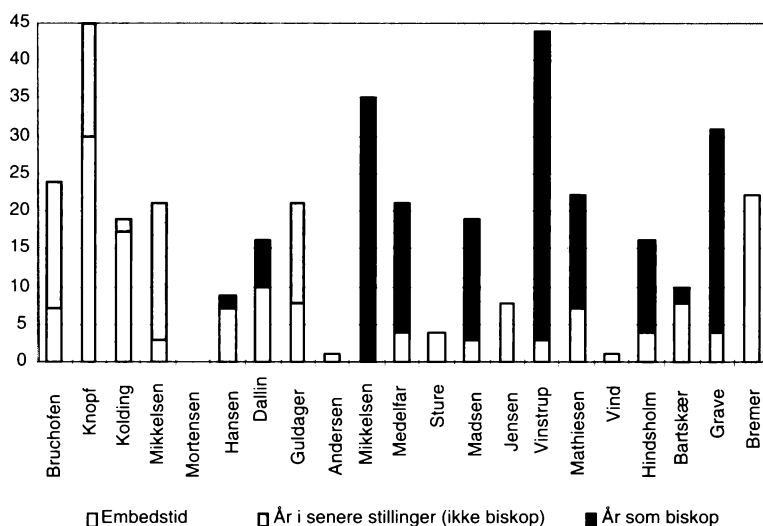
som bisperne og præsterne blev bedre skolede og den lutherske reformation konsolideredes, blev de selv i stand til at træffe de rigtige beslutninger. I hele perioden prædikede hofprædikanterne med jævne mellemrum på de kongelige slotte, for rigens råd eller den kongelige familie samt deltog ved kroninger, kongebørnenes dåb, begravelser m.m.⁷⁶ Selvom hofprædikanterne deltog ved de store begivenheder som eksempelvis kongernes kroninger og begravelser, var det i en mere tilbagetrukket rolle. Rigets fremmeste gejstlige repræsentant var og blev Sjællands biskop.

Endnu en vigtig funktion havde hofprædikanterne som rådgivere for kongen og regeringen i sager vedrørende religionen. Henrik Bruchofen og Poul Noviomagus deltog i forhandlingerne med lederen af flytningemenigheden fra London, Jan Laski i Kolding i 1553 og hofprædikanterne forestod sammen med kansleren Andreas Barby de afgørende forhør. Også i sagerne om Osianders retfærdiggørelseslære, Georg Majors opfattelse af forholdet mellem troen og de gode gerninger og Albrecht Hardenbergs ulutherske nadveropfattelse var hofprædikanterne aktive.⁷⁷ Christoffer Knopf var involveret i sagen om Konkordiebogen i 1580'erne og den nye bibeloversættelse. I sagen om Niels Hemmingsens afsættelse 1576 fungerede Knopf som sendebud mellem konge og konsistorium og tillige som rådgiver for konsistorium.⁷⁸ Stort set alle senere hofprædikanter havde lignende opgaver, hvoriblandt særlig kan nævnes Peder Vinstrups deltagelse i anklagen mod Holger Rosenkrantz.⁷⁹

Hofprædikanternes senere stillinger

Kun de færreste hofprædikanter blev i embedet til deres død eller "pensionering". For langt de fleste var der tale om et trin på karrierestigen, der blev passeret til tider endog meget hurtigt. Som nævnt i indledningen blev bispeembedet ofte det næste (og sidste) skridt i hofprædikanternes karriere. Nedenstående figur (s.31) giver en oversigt over henholdsvis hofprædikanternes tid i kongens tjeneste og den tid der fulgte i senere stillinger. I figuren er alle hofprædikanter med kendt ansættelses-, aftrædelses- og dødsår medtaget uden skelnen til deres "nationalitet". Nikolaj Kragh (1543-47) er dog ikke medtaget, da han blev afsat fra embedet.⁸⁰

Hofprædikanternes tid i embedet og i deres senere stillinger.

Som det fremgår af figuren navde flere af hofprædikanterne adskillige år for sig ved embedets fratrædelse. I den tidlige del af perioden frem til Albert Hansens fratrædelse i 1584 var det ikke bispeembederne, som hofprædikanterne fortsatte i. De to tyske prædikanter Henrik Bruchofen og Christoffer Knopf samt den første danske prædikant Niels Nielsen Kolding trak sig alle tilbage til deres kannikedommer i slutningen af karrieren.⁸¹ Eftersom en kannik ikke havde mange officielle pligter, var der nærmest tale om en pensionering eller retrætestilling.⁸² Karakteristisk nok havde både Knopf og Niels Nielsen Kolding da også forholdsvis lange tjenestetider bag sig, nemlig henholdsvis 30 og 17 år. Bruchofens fratrædelse havde derimod næppe noget med alderen at gøre. Derimod var hans fratrædelse sammenfaldende med Frederik den 2.s tronbestigelse 1559. Kongen har næppe ligesom sin far haft behov for tyske prædikanter og han ansatte derfor dette år danskeren Niels Nielsen Kolding og afsatte de to tyske hofprædikanter Bruchofen og Poul Noviomagus. Herefter var det imidlertid slut med pensioneringerne. Kun en enkelt hofprædikant kom senere til at trække sig tilbage til sin kannikedomme, nemlig

Christen Jensen Guldager. Det er uklart, hvorfor Guldager efter otte års tjeneste som hofprædikant i 1609 blev kannik og ikke biskop. På dette tidspunkt var der allerede dannet præcedens for et senere karriereforløb hos hofprædikanterne og tidligere var Hans Mikkelsen fortsat som forstander på Sorø akademi, mens Albert Hansen og Anders Bentsen Dallin var blevet bisper i henholdsvis Århus og Oslo/Hamar stifter.⁸³ Yderligere stod Ålborg stift vakant i 1609, mens det mere attraktive Lunds stift blev ledigt i 1611.⁸⁴

Christen Jensen Guldager må imidlertid blive undtagelsen, der bekræfter reglen. Fra og med Albert Hansens udnævnelse til biskop 1584 blev nemlig alle efterfølgende danske hofprædikanter bisper, medmindre de døde i tjenesten, før et egnet bispedømme blev ledigt. Tre af de syv der døde i embedet, kunne have gjort videre karriere - nemlig Jørgen Mortensen, Erik Andersen og Oluf Vind, der alle døde meget tidligt i deres embedsperiode. Noget tilsvarende kunne være tilfældet for Peder Sture, der dog nåede at være hofprædikant i fire år. Når Christen Jensen der virkede som hofprædikant i årene 1627-35 døde i embedet, kan årsagen have været fraværet af et egnet ledigt bispeembede. Kun Ribe stift blev ledigt i hans embedstid, men da havde Christen Jensen kun været hofprædikant i to år. Imidlertid kan forklaringen også søges i hans eventuelt manglende kvalifikationer. Uddannelsesmæssigt var han på højde med de øvrige hofprædikanter og i 1630 blev han da også kreeret til dr. theol.⁸⁵ Men måske besad han ikke de administrative evner, som bispeembedet fordrede? I 1629 blev det forsøgt at give ham en stilling som professor ved universitetet, hvilket i hofprædikant sammenhæng var usædvanligt. Det blev dog ved forsøget. Universitetet lukkede som følge af pesten samme år og Christen Jensen forblev hofprædikant.⁸⁶ Først med Frederik den 3.s tyske hofprædikant Johan Bremer (1648-70) kom en hofprædikant igen til at sidde i embedet, til han var udtjent. Som tysker kunne Bremer imidlertid næppe være blevet indsat i et dansk/norsk bispeembede. Derimod kunne han have været anvendt i hertugdømmerne, som en af hans efterfølgere Josua Schwartz (Czernetsky) blev det i 1684.⁸⁷ Dette blev der imidlertid aldrig skabt præcedens for.

Som nævnt blev i alt ti danske hofprædikanter bisper i perioden 1584 til 1664. For de fleste af dem blev bispetiden længere end deres tid som hofprædikanter. Selvom deres tidligere karrierer var

omfattende, havde de stadig mange år i sig ved bispeudnævnelsen takket være den relativt korte embedstid som hofprædikant. Noget kunne tyde på, at det i højere grad var mangelen på vakante bispeembeder, der i enkelte tilfælde trak prædikanttiden ud til mellem syv og ti år. Hans Mikkelsen gik i 1616 videre til et bispeembede efter mindre end et år som hofprædikant. Mads Jensen Medelfar, Morten Madsen, Peder Vinstrup, Laurids Jacobsen Hindsholm og Erik Mogensen Grave var hofprædikanter i tre til fire år før bispeudnævnelserne. Indtrykket af hofprædikantembedet som en stilling, hvor kongen kunne sætte sit fingeraftryk på de kommende bisper, står derfor lige for. Tiden ved hoffet sikrede kongen et personligt kendskab til de kommende bisper og omvendt lærte disse også hoffet, regeringen og de politiske forhold at kende. Som det eneste højere embede var bispeembedet nemlig ikke forbeholdt adelige og adelen udviste ingen interesse for det.⁸⁸

På denne baggrund kan hofpræsteembedet ses som en læreplads for de kommende bisper. Alle bisperne kunne naturligvis ikke rekrutteres herfra, men så mange som muligt blev det. Yderligere var det heller ikke helt tilfældigt, hvilke bispeembeder der blev besat med tidligere hofprædikanter. Til de mindre betydningsfulde norske stifter fandt kun Anders Bentsen Dallin vej. I Danmark kom ingen hofprædikanter til Ålborg og Ribe stifter og kun en enkelt til Viborg.⁸⁹ De foretrukne stifter var Århus, Fyn og Lund, hvor henholdsvis fire, to og to hofprædikanter fik deres bispeembeder. Af gode grunde kunne det mest betydningsfulde stift ikke besættes af prædikanterne. Sjællands stift var knyttet til det nederste professorat i teologi ved universitetet og her manglede der ikke fremragende og egnede kandidater.⁹⁰

Afslutning

Når så mange hofprædikanter blev bisper i de mere betydningsfulde danske stifter fra sidste halvdel af 1500-tallet, beroede det ikke nødvendigvis på kongemagtens bevidste udnyttelse af de muligheder for opdragelse og påvirkning, der lå i hofprædikantembedet. Kongerne valgte først og fremmest mænd, der var egnede til at varetage den religiøse betjening. På trods af statsmagtens stadig mere intensive forsøg på at kontrollere og disciplinere befolkningen ved hjælp af religionen var regeringens mænd dog stadig dybt religiøse mennesker, der tog deres tro alvorligt.⁹¹ Samtidig var

kongen sikkert på det rene med, at hofprædikanterne efter endt embedstid ikke kunne sendes tilbage til mindre betydningsfulde stillinger som sognepræster ved landets kirker eller rektorer ved latinskolerne. Hofprædikanternes videre karriere som bisper var en naturlig følge af var en naturlig følge af den stadig opadgående bevægelse i karriereforsøbet.

Under alle omstændigheder var resultatet, at statsmagtens og særlig kongens personlige kontrol med bisperne blev øget ved ordningen. Både fordi kongen selv valgte og prægede hofprædikanterne, men også fordi disse blev bundet med et loyalitetsbånd til monarken. Den tætte forbindelse mellem den øverste gejstlige ledelse og kongen som Steinar Imsen har vist for Norges vedkommende i perioden 1536-1660, var også gældende i Danmark. Også her stod hofprædikanter og bisper isoleret blandt de øvrige adelige embedsmænd som følge af deres avigende sociale baggrund, ægteskaber, uddannelses- og karriereforsøb. Ligeledes var de som de norske bisper afhængige af kongens personlige velvilje i økonomiske sager. Tildelingen af prælaturer, gods, tiender, lønforhøjelser og sågar hovedparten af offeret beroede på kongens nåde.

Endnu mangler der en samlet undersøgelse af de danske bisper i perioden 1536-1660. Denne mindre undersøgelse af de danske hofprædikanter sætter spørgsmålstegn ved Imsens formodning vedrørende de danske bisper, nemlig at kongens kontrol med de norske bisper var mere udpræget og nødvendig som følge af den store afstand til centralmagtens centrum i Danmark, end tilfældet var med de danske bisper.⁹² Som sagt var det kun en formodning, at det forholdt sig sådan. Imsens hovedtese omhandler bispernes medvirken til udbygningen af den centraliserede, moderne og med tiden enevældige statsmagt. Med Imsens ord blev gejstligheden med bisperne i spidsen " ... kadrer for den moderne suverene staten."⁹³ Konstateringen af den tætte forbindelse mellem de danske hofprædikanter og bisperne bekræfter tesens relevans også i indre dansk sammenhæng. 15- og 1600-tallets stadig tiltagende kontrol med gejstligheden og via denne befolkningen i religiøs, moralsk og opdragelsesmæssig sammenhæng må ses i lyset af den tætte forbindelse mellem statsmagten/kongen og den gejstlige ledelse.⁹⁴

Noter

1. Artiklen bygger på et foredrag holdt ved en workshop "The royal courts of Scandinavia throughout history" i Stockholm efteråret 1995.

2. Den kirkelige nyordning er senest behandlet af Martin Schwarz Lausten i: Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560 samt: Christian den 3. og kirken 1537-1559, begge Kbh. 1987.

3. Jvf. Steinar Imsen: Superintendenten, Trondheim 1980.

4. Ibid. s. 149.

5. Ibid. I Sverige-Finland var forholdet konge-biskop mere komplekst som følge af den mere uklare og vekslende konfessionelle situation. Yderligere blev gejstligheden engageret i forsvenskningen af bla. Finland, Skåne samt de vekslende svensk okkuperede områder i Norge og Baltikum. Se bla. Sven-Erik Brods og Simo Heininens bidrag til Ingmar Brohed (red.): Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610, Oslo 1990.

6. Erik Mogensen Grave.

7. Før Niels Nielsen Koldings udnævnelse 1559 synes alle hofprædikanter at have været tyskere. Jvf. Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken (Kbh. 1987).

8. Titlen fremgår bla. af bestallingsbrevene. I de forskellige præstehistorier anvendes ofte stillingsbetegnelserne "vgl. confessionarius", "hofpræst" og "hofprædikant", hvorved embedet blandes sammen med slotspræsteembederne i København og på Frederiksborg. Se Wibergs præstehistorie, Aage Dahls præstehistorie, RA Håndskriftssamlingen XIV N. 8 og Sprog og Litteraturselskabets forsøg på at lave en ny dansk præstehistorie, RA Håndskriftssamlingen XIV N. 10.

9. Oversigter over enkelte slotte præster findes hos: H.F. Rørdam: Om slotspræsterne ved Frederiksborg slotskirke, i KHS 1877-80. D. Thrap: Slotspræsterne på Akershus, i Personalhistorisk tidsskrift 1884. Se endvidere: Slotspræsterne ved Antvorskov slot, i: Nye tidender om lærde og curieuse sager, 1732.

10. Bjørn Kornerup: Frederiksborg statsskoles historie 1630-1830, Kbh. 1933, s. 5-14. Fundatsen er bevaret i afskrift og trykt hos Secher bd. 1, s. 356-359.

11. Hans Mikkelsen (KB 18/12 1579, s. 794), Jørgen Mortensen (KB 23/1 1583, s. 615) og Albert Hansen (KB 15/3 1591, s. 569) blev alle kaldet som hofprædikanter og den tyske hofprædikant Christoffer Knopf's medhjælpere, med bolig på Frederiksborg. Forbindelsen mellem slotspræsteembedet og hofprædikantembedet ophørte ved skolens lukning ca. 1586. En af de senere hofprædikanter havde dog også tidligere fungeret som slotspræst på Frederiksborg, nemlig Morten Madsen (KB 12/2 1624, s. 38). Overopsynet med den tilbageblevne skolevirksomhed på Frederiksborg vedblev at være hofprædikanternes.

12. Martin Schwartz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987.

13. KB 19/2 1567, s. 140 og 16/5 1567, s. 198. Knopf havde tidligere været Christian den 3.s enkedronnings prædikant.

14. KB 23/8 1588, s. 81. Hans endelige pensionering kom først i 1596 (KB 16/10, s. 43). Ved enkedronning Sofias begravelse 1631 holdt både hendes egen tyske hofprædikant (Nikolaus Wismarus) og kongens danske (Christen Jensen) en prædiken. Anne Riising og Mogens Seidelin: Biskop Hans Mikkelsens dagbøger

1626-41, Odense 1991, 14/11 1631, s. 80. Enkedronning Sofias hof i Nykøbing F. var udpræget tysk, hvilket også gjaldt gejstligheden der. Da senere den udvalgte prins Christian holdt hof på stedet, var slotspræsten (Johannes Beuerlein) også tysk. Han blev senere præst ved den tyske kirke Skt. Petri i København. Louis Bobe: Die deutsche St. Petri Gemeinde, Kbh. 1925, s. 28.

15 Behovet for tyske prædikanter kunne også dækkes v.h.a. de tyske præster ved Københavns og Helsingørs kirker. Se bl.a. KB 17/10 1647, s. 320. Brugen af præsterne ved de tyske kirker tiltog under den tyskorienterede Frederik den 3. og hans dronning Sofie Amalie. Se Louis Bobe (1925).

16 Vedrørende Hindsholms ansættelse se KB 17/4 1647, s. 115. 1651 blev han biskop på Fyn. Johan Bremer havde tidligere været diakon ved Mariakirken i Flensborg og han døde få måneder efter Frederik den 3. Se Dansk biografisk leksikon (fremover DBL).

17. Efter 1664 var Thorkil Thuesen hofprædikant 1665-1668 og Hans Sørensen Leth 1668-1688. DBL.

18. KB 28/6 1561 s. 43 (Skt. Laurenti kapel), 29/8 1578, s. 454 samt 12/9 1578, s. 469. Niels Nielsen havde også et vikarie i Århus domkirke (Skt. Catharinæ alter), KB 15/6 1562, s. 155 og 30/8 1578, s. 455.

19. KB 14/3 1574, s. 408.

20. F.eks. KB 5/2 1576, s. 8 og 23/5 1576, s. 59.

21. H.F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets historie fra 1537 til 1621, Kbh. 1868-74, bd. 3, s. 740. KB 15/2 1610, s. 199. KB 27/2 1616, s. 8.

22. RA Håndskriftssamlingen XIV N. 8. bd. 1.

23. Erik Andersen og Hans Mikkelsen blev i udnævnelsesbrevene begge tituleret. "danske hofprædikanter" og de fik tillagt præcis den samme løn.

24. H.F. Rørdam (KHS 1877-80). Samme: Mester Anders Christensen Arrebos levned.og skrifter, Kbh. 1857, 1. del. kap. 2. Rørdam mente heller ikke, at Arrebo fungerede som hofprædikant. 1608-1613 var han slotspræst på Københavns slot og 1613-1616 på Frederiksborg. I vakancetiden 1611-16 benyttede kongen også andre gejstlige til tjenester, som hofprædikanten ellers ville have forestået. I et brev af 1/12 1614 benævntes Arrebo da også "slotspræst på Frederiksborg" og ikke hofprædikant, KB 1614, s. 752.

25. DBL. H.F. Rørdam (Kbh. 1868-74) bd. 1, s. 612.

26. DBL. H.F. Rørdam: Mester Hans Mikkelsen, Christian IV's lærer, i KHS 1872/73.

27. RA Håndskriftssamlingen XIV N. 8. bd. 1. Kapellanen i Kolding M. Niels fik 1558 udlagt en gård i Almind sogn. Står M'tet for magister, synes kapellanen at have været bedre uddannet, end kapellaner i almindelighed var. Denne kapellan kan have været den senere hofprædikant magister Niels Nielsen Kolding. KB 22/3 1558, s. 168.

28. Bisperne er som nævnt behandlet af Steinar Imsen (Trondheim 1980). Universitetsprofessorerne (1621-1732) er behandlet af Ditlev Tamm i: Københavns universitets historie bd. 1 (Kbh. 1991) s. 234-35. Købstædernes sognepræster er behandlet af Jesper Thomassen: Sognepræsten som statstjener 1536-1660 (ph.d.-afhandling)

29. Jvf. Vello Helk: Dansk-Norske studierejser 1536-1660, Odense 1987.

30. Hans Mikkelsen rejste som nævnt som præceptor, mens dette ikke kan konstateres at have været tilfældet med Jacob Mathiesen. Han var derimod ud af en

særdeles rejsevant familie. Faderen Mathias Jacobsen samt farbroderen Ole Jacobsen havde begge virket som præceptorer og var kommet endog meget vidt omkring. Også sønnen Mathias Jacobsen rejste meget i 1660'erne og blev medicinsk doktor i Leiden. Se Vello Helk (Odense 1987), matriklen.

31. Jørgen Mortensen vides ikke at have været magister, men oplysninger om ham er generelt få.

32. Land- og købstadspræsternes karriereløb er behandlet af Jesper Thomassen (1996).

33. KB 22/1 1647, s. 25 og 27/1 s.å., s. 33. Jvf. ligprædiken over Hindsholm i KHS 1891-93, s. 646f.

34. C. F. Bricka og J. A. Fridericia: Christian den 4.s breve, bd. 5, s. 538.

35. Chr. 4.s breve bd. 6, s. 1. Se også bd. 8, s. 342.

36. Om præsternes ægteskaber se Jesper Thomassen (1996).

37. DBL.

38. Af adelsslægten Leve, jvf. KB 3/3 1593, s. 32.

39. DBL.

40. Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987.

41. Martin Schwarz Lausten Kirkeordinansen 1537/39, Kbh. 1989, s. 222.

42. Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1986. Om udviklingen i bispernes lønningsforhold se Steinar Imsen (Trondheim 1980).

43. Københavns Universitets historie 1479-1979, bd. 1, Kbh. 1991, s. 109. Om udviklingen i professorernes lønninger se også Ejvind Slottved: Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977, Kbh. 1978, s.22-24.

44. KB 18/12 1579, s.794 og 29/1 1580, s.18.

45. KB 13/8 1584, s.145.

46. KB 15/3 1591, s.569.

47. KB 21/5 1591, s.608 og 11/2 1593, s.15. Af Christen Jensens tildeling af de 30 daler 1607 fremgår det, at det særlig var svært at få værelser i København. KB 15/5 1607, s. 576.

48. Første gang nævnt ved Peder Hansen Stures tiltrædelse KB 29/3 1620, s.827.

49. Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987.

50. Ibid. H.F. Rørdam: D. Nicolaus Krage, Kong Christian III's Hofprædikant, i KHS 1867-68.

51. DKL, KB 14/6 1558, s. 184 og 14/10 1560, s.457.

52. KB 10/1 1621, s.6-7.

53. F.W.Wivet (anonymt): Dr. Laurids Jacobsen Hindsholm, fordum Biscop udi Fyhns Stift, hans holden Dagbog, imedens han var hoffprædikant hos kong Christian den Fierde og kong Frederich den Tredie. Kjbh. 1779.

54. KB 5/2 1576, s.8.

55. KB 18/9 1570, s.625.

56. C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den danske adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige levnetsbeskrivelser uddragne aftrykte og utrykte ligpædikener, Kbh. 1874-1913. H. F. Rørdam (Kbh. 1868-77), bd. 3 s. 474.

57. F.W. Wivet (Kjbh. 1779).

58. Ibid.

59. DBL. I løbet af sin tid som hofprædikant (1624-27) og som biskop i Århus (1627-43) samlede han en formue på ca. 30.000 rd., som han dog tabte det meste af ved besættelserne 1627-29 og 1643-44.

60. Martin Schwartz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987, s. 97.
61. Ibid.
62. KB 8/4 1587, s. 709. Jvf. KB 13/11 1576, s. 103.
63. KB 19/3 1573, s. 241.
64. H. F. Rørdam: Sivert Grubbes Dagbog, i Danske Magasin 4.2.
65. DBL.
66. Martin Schwartz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987.
67. F.W.Wivet (Kjbh. 1779)
68. Chr. den 4.s breve, bd. 1, s.125.
69. Ibid. bd. 7, s.114.
70. Ibid. bd. 3, s.22.
71. Ibid.bd.4, s.98-99 samt bd.7, s.35.
72. Ibid. bd. 5, s. 27-29.
73. Sagen om Kirsten Munks utroskab var ikke den eneste personfølsomme sag, som hofprædikanterne blev involveret i. I 1641 fik hofprædikanten Jacob Mathiesen sammen med Christen Thomesen Sehested til opgave at formane prins Valdemar, der opførte sig dårligt. Se Chr. den 4.s breve, bd. V, s. 12-13. Ved afhøringen af kvinden Dina i 1651 i forbindelse med et påstået attentat mod kongen planlagt af Corfits Ulfeldt og Leonare Christina medvirkede hofprædikanten Laurids Jacobsen Hindsholm. Se S. Birket-Smith: Leonare Christina Grevinde Ulfeldts Historie, Kbh. 1879-81, s. 208, jvf. s. 397 om Kirsten Munks ligtale.
74. Martin Schwartz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987, s. 98-99.
75. Ibid., s. 99 og 134-207. Jvf. Troels Dahlerup: Den kirke kirkelige disciplin i Danmark 1536- ca. 1610; i: Ingmar Brohed: Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610, Oslo 1990. Ditlev Tamm og J. U. Jørgensen: Dansk retshistorie i hovedpunkter, Kbh. 1983.
76. Et bredt spektrum af hofprædikanternes virksomhed kan findes nævnt i: KB, F. W. Wivet (Kjbh. 1779), Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987, H. F. Rørdam (Kbh 1868-74) og DBL.
77. Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken, Kbh. 1987.
78. Ibid. H. F. Rørdam (Kbh. 1868-74), bd. 1, s. 632.
79. Chr. den 4.s breve, bd. 8, nr. 390.
80. Af praktiske årsager er navnene forkortet drastisk. Den kronologiske ordning er bibeholdt fra venstre mod højre og de fulde navne fremgår af tabel 1. Det skal bemærkes, at Christoffer Knopf's tiltrædelsesår ikke kendes præcist. Her er anvendt året 1566. Yderligere er Niels Nielsen Koldings aftrædelsesår ikke sikkert. Han kan have været hofprædikant til sin død. Her er 1575 regnet som året, hvor han blev fuldtidskannik ved kapitlet i Roskilde.
81. Bruchofen var dog en kort tid i 1560 med hertug Magnus i Livland. DBL.
82. Domkapitlernes medlemmer var dog fra 1542 medvirkende i de fire gange årligt afholdte tapperetter, hvor forseelser relateret til ægteskabet blev pådømt. Ribeartiklerne 1542 er trykt i H. F. Rørdam: Danske kirkelove bd. 1, s. 196ff.
83. Hans Mikkelsen kunne være blevet sognepræst ved Vor Frue i København 1581, men ville åbenbart ikke. KB 18/12 1581, s. 407-8.
84. I Jesper Thomassen (1996), bilag IV, findes en liste over de danske bispers embedstider 1536-1660.
85. S. Birket-Smith: Kjøbenhavns Universitets matrikel 1611-1667, Kbh. 1890. Vello Helk (Odense 1987).

86. DBL.

87. DBL.

88 Jvf. Steinar Imsen (Trondheim 1980).

89. Både Laurids Jacobsen Hindsholm selv og kongen modsatte sig førstnævntes valg til Ribe bispestol i 1650. DBL.

90. Jvf. Københavns Universitets historie 1479- 1979, bd. 5 Det teologiske fakultet, Kbh. 1980.

91. Dette aspekt af dansk historie er nærmere belyst i Jesper Thomassen (1996).

92. Se Imsens konklusion, særlig side 294-95.

93. Ibid., s. 291.

94. Imsens tese virker inspireret af den efterhånden omfattende udenlandske forskning vedrørende konfessionaliseringen og den sociale disciplinering, der tog sin begyndelse med Gerhard Oestreichs: *Strukturprobleme des Europäischen Absolutismus*, i *Geist und Gestalt des frühmodernen staates*, Berlin 1969. I dansk sammenhæng er problemstillingerne fra denne forskning kun slået igennem i mindre omfang. Se Jesper Thomassen (1996). For en kritik af Superintendenten henvises i øvrigt til oppositionsindlæggene, primært Ingun Montgomerys samt Imsens gensvar, i HT (Oslo) 1984.